

Salim Kadri KERIMI, Istoričar – karijerni diplomat u penziji, istraživač
Sjeverna Makedonija
E-mail: salimkerimi@yahoo.com

1.01 Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94:314:314.1: 323.15(497:560)"1953" (093)
DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.9.184>

ISELJAVANJE TURAKA IZ JUGOSLAVIJE U TURSKU: 70. GODINA OD “DŽENTLMENSKOG SPORAZUMA”

Apstrakt: *Ove (2023) godine se navršava 70. godina od postizanja t.z. Džentlemenskog sporazuma za iseljavanje Turaka iz FNR Jugoslavije u Tursku. Prema nekim indicijama i dokumentima, ovaj sporazum je postignut između predsjednika FNR Jugoslavije Josipa Broza Tita i ministra inostranih poslova (MIP) Republike Turske Fuada Keprilija (Fuad Köprülü), prilikom prijema kod predsjednika Tita na Brionima, 22. ili 23. januara 1953. godine. U cilju operacionalizacije ovog sporazuma, oko tri mjeseca kasnije (u martu ili aprilu iste godine) potpisan je Ugovor između Državnog sekretarijata za inostrane poslove FNR Jugoslavije i Ambasade Republike Turske u Beogradu, za iseljavanje Turaka.*

Nakon potpisivanja ovog Ugovora, proces iseljavanja muslimanskog stanovništva Jugoslavije u Turskoj dobio je dramatične razmjere. Pored Turaka, posebno između 1953. i 1967, u Tursku se doselio i veliki broj Albanaca, Bošnjaka i Torbeša/Goranaca. Bio je to najveći egzodus koji se dogodio u Evropi u periodu nakon Drugog svjetskog rata.

Kao što je već poznato iseljavanje Turaka i drugog muslimanskog stanovništva Jugoslavije u Tursku 50-ih i 60-ih godina 20. vijeka nije bila novost, jer seobe pomenutog stanovništva počele su od druge polovine 17. vijeka, nakon drugog poraza osmanlijske vojske pred kapije Beča 1683. i produžile su u kontinuitetu, te i u periodu nakon Drugog svjetskog rata. U ovom vremenskom rasponu od oko 300 godina, najmasovnije migracije muslimanskog stanovništva sa prostora bivše Jugoslavije dogodile su se nakon Rusko-osmanlijskog rata (1877-1878), te nakon Balkanskih ratova (1912-1913) i Prvog svjetskog rata (1914-1918). Migracije koje su se desile nakon Drugog svjetskog rata, o kojima i ja govorim, karakteristične su po tome što su se desile u mirnodopskom periodu, kao rezultat zloupotrebe sa jugoslovenske strane sporazuma iz 1953. godine.

Među pojedinačnim istraživačima o ovom pitanju postoje različiti stavovi o ukupnom broju iseljenika koji su 50-ih i 60-ih godina 20. vijeka emigrirali iz Jugoslavije u Tursku, a posebno oko njihove nacionalne pripadnosti. Albanski historičari i drugi autori (iz Albanije i Kosova) idu tako

daleko da gotovo sve iseljenike iz Kosova i Makedonije tretiraju kao Albance. Za razliku od njih, albanski historičari i drugi autori (iz Makedonije) priznaju da je među iseljenicima iz Makedonije bilo i Turaka, ali da su dominantni dio iseljenika navodno bili Albanci. Da je među iseljenicima pored Turaka i Albanaca imao i značajan broj Bošnjaka nalazimmo u djelima Z. Ramčilovića.¹ Za razliku od albanskih historičara, ja i nekoliko drugih autora iz Republike Sjeverne Makedonije (V. Achkovska, B. Ilievski, G. Todorovski, T. Čepreganov i dr) tvrdimo da su većina iseljenika iz Republike Sjeverne Makedonije ipak bili Turci, a ne Albanci².

Ključne riječi: *Džentlenski sporazum, Jugoslavija, Turska, Makedonija, Tito, Keprili, Turci, Albanci, Bošnjaci, Pomaci, iseljenje.*

THE EMIGRATION OF THE TURKS FROM YUGOSLAVIA IN TÜRKIYE: 70TH YEAR OF THE "GENTLEMEN'S AGREEMENT"

Abstract: *This (2023) year marks the 70th anniversary of the achievement of the so-called "Gentlemen's Agreement", for the emigration of Turks from FPR of Yugoslavia to the Republic of Turkey. According to some indications and documents, this agreement was reached between the President of FPR of Yugoslavia Josip Broz Tito and the Minister of Foreign Affairs (MFA) of the Republic of Turkey, Fuad Köprülü, in Brioni, on January 22nd or 23rd, 1953. In order to operationalize this agreement, about three months later an "Agreement between the State Secretariat for Foreign Affairs of the FPR of Yugoslavia and the Embassy of the Republic of Turkey in Belgrade, for the emigration of Turks", was signed.*

After reaching the two aforementioned agreements the process of emigration of the Muslim population of Yugoslavia to Turkey gained dramatic proportions. Beside the Turks, especially between 1953 and 1968, a large number of Albanians, Bosniaks and Pomacs immigrated to Turkey. In other words it was the largest exodus that took place in Europe in the period after the Second World War.

As it is already known, the emigration of Turks and other Muslim populations of Yugoslavia to Turkey in the 50's and 60's of the 20th century was not new, because the emigration of the aforementioned population began in the second half of the 17th century - after the second defeat of the Ottoman army at the gates of Vienna in 1683, and continued in the period after the Second World War. In a period of more than 300 years, the most massive

¹ Зекир Рамчиловиќ, *Бошњаците во Македонија во текот на XX век со посебен акцент на културата и просветата*, БКЗ, Скопје 2014, 402.

² Detaljna argumentacija oko ovog pitanja je izneta u mom naučno-istraživačkom radu: *Iseljuvanje na Turcima od Makedonija vo Turcija, po Vtorata svetaska vojna*, Akademski pečat, Скопје 2021.

emigrations of the Muslim population from the territory of former Yugoslavia took place especially after the Russo-Ottoman War of 1877-1878, after the Balkan Wars (1912-1913) and the First World War (1914-1918). The emigrations which took place after the Second World War, that I am writing about, are characteristic in that they took place in a peacetime period, as a result of the insidious abuse/ disrespect by the Yugoslav side of the agreement from 1953, which was signed between representatives of Yugoslavia and Turkey.

Among the researchers of this issue, there are different views about the total number of emigrants who emigrated from Yugoslavia to Turkey in the 50s and 60s of the 20th century, and especially about their nationality. Albanian historians and other authors from Albania and Kosovo go so far as to treat almost all emigrants from Kosovo and Macedonia as Albanians. Unlike them, Albanian historians and other authors from Macedonia admit that there were Turks among the emigrants from Macedonia, but that the dominant part of the emigrants were allegedly Albanians. Unlike them, I and several other authors from the Republic of Northern Macedonia (V. Achkovska, B. Ilievski, G. Todorovski, and others) claim that the majority of emigrants from the Republic of Macedonia were Turks.

Key words: *Yugoslavia, Turkey, Macedonia, “Gentlemen's Agreement”, Tito, Keprili, Turcs, Albanians, Boshnjaks, Pomacs, Emigration*

Ove godine se navršava 70. godina od postizanja tzv. Džentlmenskog sporazuma između predsjednika FNR Jugoslavije Josipa Broza Tita i ministra inostranih poslova Republike Turske Fuada Keprilija, za iseljavanje Turaka iz FNR Jugoslavije u Republiku Tursku. Prema nekim indicijama i arhivskim dokumentima, pomenuti Sporazum je postignut tokom višednevne (20-25. januara 1953) zvanične posete MIP F. Keprilija Jugoslaviji kada je, između ostalog, visoki gost iz Ankare dva puta primljen i od predsjednika J. B. Tita. Prema dokumentima koji se čuvaju u Arhivu Jugoslavije (AJ)³, dva prijema ministra Keprilija kod predsjednika Tita održana su na Brionima, 22. i 23. januara 1953. godine.

Sudeći po dokumentima⁴ koji se čuvaju u Diplomatskom arhivu SSIP bivše SFR Jugoslavije, odnosno MIP Republike Srbije, dva-tri mjeseca kasnije, odnosno u martu ili aprilu 1953. godine, u cilju operacionalizacije prethodno postignutog sporazuma (Tito–Keprili), potpisan je “Sporazum između DSIP

³ AJ - Fond: *Kabinet Predsednika Republike*, KPR-837-I-3-a/119-2, Sig. I-K-182-J.

⁴ ДА МСП РС; ПА; 1953 ф. 96; пов.бр. 91737); ДА МСП РС; ПА; 1953; ф. 96); ДА МСП РС; ПА; 1949; Фасцикла:109; Сигнатура: 412816); 4.Упатство бр.8007, ДСУП, од 9 маја 1953 године, до подрачних (републичких/ покраинских) органа; ДА МСП РС; ПА; 1954; Ф.97; сиг.17690); и др.

FNR Jugoslavije i Ambasade Republike Turske u Beogradu, za iseljavanje Turaka”.

U odnosu na prvi dokument, u naučnim krugovima i dalje ostaje otvorena dilema oko vjerodostojnosti postojanja pomenutog sporazuma. Drugim riječima, ni nakon sedam decenija još nije u potpunosti utvrđeno da li je pomenuti sporazum uopće postignut jer do sada niko od istraživača ove problematike nije mogao steći uvid u njegov sadržaj. U nedostatku preciznijih zvaničnih podataka, većina zaključaka o ovom sporazumu donesene su na osnovu indirektnih indicija i pretpostavki. Neki od istraživača ovog pitanja⁵, uključujući i mene, uvjereni su da je "Džentlenski sporazum" ipak postignut, između predsjednika Tita i ministra Keprilija, 22. ili 23. januara 1953. godine.

Sudeći po sadržaju navedenih dokumenata o sastanku i razgovorima ministra F. Keprilija sa predsjednikom J. B. Titom, stiče se utisak da na razgovorima o pitanju iseljavanja Turaka, a samim tim i o postizanju pomenutog sporazuma, kao da se uopšte nije razgovaralo. Međutim, prema nekim istraživačima, pomenuti sporazum je ipak postignut, ali zbog tajnosti ovog pitanja u dokumentima iz zvanične posete Keprilija Jugoslaviji i njegovih susreta i razgovora sa najvišim jugoslovenskim liderima, u vezi pitanja iseljavanja Turaka i ostalog muslimanskog stanovništva nije bilo ništa zapisano, ili to što je bio zabeležano/ napisano bilo sakriveno od javnosti. Da bi ova pretpostavka mogla biti tačna, između ostalog govori i činjenica da su tih godina između diplomatskih predstavnika dvije zemlje u Ankari i posebno u Beogradu, vođeni vrlo intenzivni razgovori o ovom pitanju, što potvrđuje i informacije sadržane u velikom broju dokumenata koji se čuvaju u Diplomatskom arhivu SSIP Jugoslavije, odnosno MIP-a današnje Republike Srbije. Ovu tezu potkrepljuje tvrdnja nekih autora da je apsurdno misliti da bi se ovako vrlo kompleksno pitanje, kao što je iseljavanje ogromnog broja ljudi, moglo realizovati bez odgovarajućeg dogovora između dvije zemlje.

Da je na jednom od sastanaka MIP Keprilija sa predsjednikom Titom, razgovarano i o pitanju iseljavanja turskog i albanskog stanovništva iz Jugoslavije u Tursku potvrđeno i u Izveštaju⁶ iz razgovora Tita i Keprilija, čiji je integralni sadržaj (prevod sa srpsko-hrvatskog na albanski) objavio je kosovski (albanski) historičar prof. dr Hakif Bajrami⁷. Međutim, najeksplicitnija i najkonkretnija potvrda do koje sam došao, u pogledu postizanja navedenog sporazuma, su izjave jedne od najinvolviranijih osoba u vezi ovog pitanja – specijalni savjetnik za pravna pitanja u DSIP FNR Jugoslavije, ambasador dr. Milan Bartoš, koje su iznete u Zabelešci o njegovom susretu sa ambasadorom

⁵ Sabina Pačarić, Abdülmecid Nuredin, Fejzulla Abdullai, Qerim Lita, Zećir Ramčilović (RS Makedonija), Safet Bandžović (BiH), Vladan Jovanović (Srbija), Hakif Bajrami, Ferid & Sevdije Shehu, I drugi (Kosova), Edvin Pezo (Nemacka), i dr.

⁶ DASIP, Beograd, Pov. - "Albanci", 03/3. Decembar (XII) 1953 i 04/1963 s. pov. Državna tajna: "Albanija 1949-1964".

⁷ Hakif Bajrami, Marëveshja xhentlemene Tito - Kyprili, më 1953 në Split–Dokumenti original i Marëveshjes Tito - Kyprili 1953, *Vjetar*, XXV-XXVI/2001, 272-306.

Republike Turske u Beogradu Agahom Akselom 31. marta 1955. godine⁸, u kojoj je, između ostalog, napisano i sljedeće:

Kako smo nas obojica precizirali detalje odredbi džentlenskog sporazuma o iseljenju Turaka koji je on zaključio na višem mjestu...”, i konstataciju: „On zna da je drug Ranković taj koji bdi nad pravilnim izvršenjem Džentlenskog sporazuma...

Po mom mišljenju, ovi navodi predstavljaju čvrsti dokaz da je pomenuti sporazum ipak postignut. Prema mojim saznanjima, “Džentlenski sporazum” je verovatno bio usmeni sporazum predsjednika Tita i MIP-a Kaprilija⁹. Prilikom donošenja takvog zaključka, prije svega, imam na umu:

a) Aspekt nivoa sagovornika na razgovorima u Brionima (22-23.1.1953) - potpisnici međudržavnih sporazuma su najčešće osobe istog ranga, a u konkretnom slučaju radilo se o prijemu kod predsjednika Tita MIP Turske, a ne sastanak sa predsjednikom ove zemlje; i,

b) Posebno što je nakon otprilike dva mjeseca je potpisan “Sporazum između DSIP FNRJ i Ambasade Republike Turske za iseljavanje Turaka”. Dakle, da je “Džentlenski sporazum” bio u pisanoj formi, vjerovatno ne bi bilo potrebe za potpisivanjem drugog sporazuma o istom pitanju nakon tako kratkog vremena.

Gorecitirana izjava (*Kako smo nas obojica precizirali detalje odredbi džentlenskog sporazuma o iseljenju Turaka koji je on zaključio na višem mjestu...*, izazvala je kod mene određene nedoumice oko donošenja konačnog zaključka po ovom pitanju. Moja pretpostavka je da je izraz “Džentlenski sporazum” jugoslovenski visoki zvaničnik (dr. M. Bartoš) u Zabelešci od pomenutog razgovora upotrebio umjesto termina sporazum, koji je potpisan aprila 1953. godine, ili možda na sastanku predsjednika Tita i MIP Keprilija u Brionima su imali pisani tekst dokumenata, koji su pripremili i utvrdili turski ambasador Agah Aksel i Milan Bartoš, ali isti nije potpisan, već samo razmatran i usmeno dogovoren i da je nakon otprilike dva i pola mjeseca potpisan od strane Turskog ambasadora i visokog jugoslovenskog zvaničnika, čije ime nije napisano u gorenavedenom i u nekoliko drugih dokumenata koje sam imao prilike da istražim u Diplomatskom arhivu MIP Republike Srbije (aprila 2015).

Da su moje gore navedene pretpostavke mogle biti tačne, na neki način potvrđuje i prof. dr Hakif Bajrami, jer u njegovom gorepomenutom dokumentu nije objavljen tekst “Džentlenskog sporazuma”. Umjesto toga, on je prenio sadržaj Zabilješke iz povjerljivog protokolarnog razgovora predsjednika Tita i MIP-a Keprilija, koji je pripremila “Osoba zadužena za diplomatsko - strateška pitanja u radnom uredu u Splitu”, kao i četiri pretpostavljene (od H. Bajramija)

⁸ ДА МСП РС - ПА - 1955 - Фас. 68 - сиг. 47264.

⁹ Ugovori ovog vida su uglavnom usmeni, ali mogu biti i pisani, a po nekom nepisanom pravilu se drže u velikoj tajnosti.

tačke "Džentlenskog sporazuma"¹⁰. Iz ovoga se može zaključiti da je tzv "Džentlenski sporazum" bio usmeni dogovor predstavnika Tita i MIP Keprilija, koji je postignut tokom razgovora o kojem je govorio i H. Bajrami.

Ako za tzv "Džentlenskog sporazuma" nema konkretnih dokaza, to se ne može reći za "Sporazum između DSIP FNR Jugoslavije i Ambasade Turske u Beogradu, za iseljavanje Turaka", koji je potpisan u martu ili aprila iste godine. Naime, da je pomenuti dokument potpisan između Jugoslavije i Turske, odnosno između DSIP FNR Jugoslavije i Ambasade Republike Turske u Beogradu, potvrđuje se u nekoliko gore navedenih veoma važnih i poverljivih dokumenata MIP, MUP i Ambasade FNRJ u Ankari, koji se čuvaju u DA SSIP bivše SFRJ, odnosno u MIP Republike Srbije.

Činjenica da nisu ratifikovani „Džentlenski sporazum” i „Sporazum između DSIP FNRJ i Ambasade Turske u Beogradu o iseljavanju Turaka” govori o vjerovatnoći da je prvi ipak bio usmeni sporazum, dok je drugi bio sporazum između DSIP-a FNRJ i Ambasade Turske u Beogradu, a ne između dvije države. Bez obzira na to, prema mišljenju nekolicine istraživača ove problematike, uprkos tome, „Jugoslovensko - turska konvencija” iz 1938. godine nekako je oživljena sa pomenutim Sporazumom. Da bi ova pretpostavka mogla biti tačna govori i činjenica da se pitanja i detalji koji su dogovoreni Konvencijom iz 1938. godine u velikoj mjeri poklapaju sa svime što se u tom pogledu dešavalo 50-ih i 60-ih godina 20. stoljeća.

Inače, u vezi sa ovim „misterioznim” jugoslovensko-turskim sporazumom, do sada su najveće interesovanje pokazivali albanski istraživači sa Kosova (H. Bajrami, J. Bajraktari, F. Rexhepi & F. Demaj, R. Abdyli, S. Basha, V. Kryeziu, F. Shehu & S. Shehu i drugi), kao i Q. Lita, A. Selmani, A. Islami, F. Abdulai i drugi (iz RS Makedonije).

Kada se govori o regulisanju iseljavanja Turaka i drugog muslimanskog stanovništva iz FNRJ u Tursku indikativna je činjenica da je ovo pitanje oduvijek prikriva no, pa i negirano od jugoslovenskih rukovodilaca, uključujući i tadašnjeg predsjednika Narodne skupštine NR Makedonije, Lazara Koliševskog, što se najbolje može videti u njegovom opširnom intervjuu za list „Нова Македонија”, od 28. marta 1954. godine¹¹. Za mene je još indikativnija pojava da gotovo svi makedonski istraživači po ovom pitanju (V. Ačkovska, B. Ilievski, G. Todorovski, T. Čepreganov, I. Stevkovska i dr.), čije sam radove

¹⁰ 1. „Konvencija iz 1938. se ne spominje, ali se podrazumijeva. Radi se o stanovništvu koje pripada istoj vjeri (sa Turcima); 2. Broj (odseljenih) i vrijeme emigracije nisu javno utvrđeni. Ograničenja će ostati posebno pitanje u nadležnosti odgovarajućih ministarstava. 3. Međusobne obaveze su: postupak 'slobodnog kretanja' osoba u oba smjera. Iseljenici u Tursku će otići kao naturalizovani Turci, sa dokumentovanim konzularnim zahtjevima; 4. Jugoslovenske željeznice ostaće u dvosmjernoj dispoziciji. Na granici sa Grčkom ovo pitanje će se odvijati bez prepreka. Akcija bi trebala početi odmah.”

¹¹ „Братството и единството меѓу македонскиот народ и националните малцинства веќе стана нешто природно во свеста на луѓето”. Intervju Lazara Koliševskog za *Nova Makedonija*, 28 mart 1954; Лазар Колишевски, *Аспекти на македонското прашање*, Култура, Скопје 1962., 305-313.

uspio pročitati tokom istraživanja relevantne literature o iseljenju pomenutog stanovništva, ne pridaju nikakav značaj, čak i nepominjaju navedeni sporazum. Samo je Aneta Svetieva, citirajući turske istraživače H. Oksüza i U. Köksala, u njenom istraživačkom radu¹² navela: *Konkretni sporazum o slobodnoj emigraciji potpisan je između Jugoslavije i Turske 1952. godine*.¹³ Da je iseljavanje ugovorno regulisano potvrđuje i Stojan Kiselinovski u svojoj knjizi pod naslovom: “Etničke promene u Makedoniji od 1913. do 1995. godine”¹⁴.

A u radovima, na ovu temu, turskih (iz Republike Turske) istraživača, nigdje se ne pominju pomenuti jugoslovensko-turski sporazumi. Turski istraživači se pozivaju na tzv „Sporazum o slobodnom iseljenju” („Serbest Göç Anlaşması”), bez davanja preciznih podataka o mjestu i vremenu potpisivanja i o sadržaju takvog eventualnog sporazuma. Prema nekim turskim istraživačima¹⁵, tzv “Sporazum o slobodnom iseljenju” između Turske i Jugoslavije navodno je potpisan 1952. godine. Prema drugima¹⁶, taj sporazum je potpisan tokom posete predsjednika J. B Tita Turskoj, aprila 1954. godine itd.

Od ostalih autora čije sam radove uspeo da konsultujem tokom svog istraživanja, o “Džentlmenском sporazumu” govore i: Sabina Pačariz i Zećir Ramčilović¹⁷ (RSM), Safet Bandžović (BiH), Vladan Jovanović (Srbija) i Edvin Pezo (Njemačka). Sporazum između DSIP FNRJ i Ambasade Turske u Beogradu usputno pominje samo Edvin Pezo. Za razliku od turskih, jugoslovenski, makedonski i albanski istraživači, ne pominju postojanje tzv. “Sporazuma o slobodnoj emigraciji”. Prema mojim pretpostavkama, vjerovatno je riječ o istom dokumentu, koji ga u nedostatku konkretnih dokaza o mjestu i vremenu nastanka, njegovom sadržaju i drugim detaljima, pomenuti autori nazivaju različitim imenima.

Ni nakon 70 godina od početka fingiranog masovnog iseljavanja Turaka i drugog muslimanskog stanovništva iz Jugoslavije u Tursku, nijedna od relevantnih srpskih, bosanskih i makedonskih institucija nije našla za shodno da razotkrije šta se zapravo dogodilo 50-ih 60-ih godina 20 vijeka, odnosno zašto

¹² Aneta Svetieva, За преселбите на балканските муслимани и за нашинците - Торбеши, Помаци и други (Турци) во Турција, objaveno во Списанието “ЕтноАнтропозум”, Гласник на Институтот за етнологија и антропологија, Скопје 2009.

¹³ Isto.

¹⁴ Стојан Киселиновски, *Етничките промени во Македонија (1913-1995)*, ИНИ, Скопје, 2000 год, 102.

¹⁵ Hikmet Öksüz-Ülkü Köksal, Emigration from Yugoslavia to Turkey (1923-1960), *Turkish Review of Balkan Studies*, Annual 2004-9, 159.

¹⁶ Na zvaničnom sajtu MUP-a Turske postoji informacija da su iseljenici iz Jugoslavije, nakon Drugog svjetskog rata doselili u Tursku u skladu sa “Sporazumom o slobodnom iseljenju” koji je potpisan prilikom posjete predsjednika Tita Turskoj, za koju se navodi da je bila 1953. godine, što nije tačno, jer je navedena posjeta bila u aprila 1954.

¹⁷ I. Z. Ramčilović potvrđuje postojanje takavog sporazuma i navodi da je: „16.3.1955, formirana specijalna komisija za sprovođenje t.z. džentlmenског sporazuma između Jugoslavije i Turske”, navodeći i sastav članova komisije. З. Рамчиловиќ, *Бошњаци во Македонија во текот на XX век*, 234.

je oko 400 hiljada muslimana iz FNRJ/SFRJ dovedeno u situaciju u mirnodopskim uslovima i bez ikakvih objektivnih razloga napusti svoje domove i ode u nepoznato. Naprotiv, u navedenom periodu i do sada, konkretno u RS Makedoniji, kako među političkim elitama tako i među naučnicima i relevantnim institucijama postoji tendencija prećutkivanja istine i minimiziranja šteta i posljedica iz masovnog iseljavanja pomenutog stanovništva. Ali kako je eminentni engleski pisac i filozof Aldous Leonard Haksli jednom rekao, *činjenice ne prestaju da postoje ako se ignorišu*¹⁸. Izuzev albanskih i nekoliko turskih i bošnjačkih i nekih drugih autora, koji su iseljavanje navedenog stanovništva prije mnogo godina okarakterisali pravim imenom, nažalost, preostali istraživači sa „bivših jugoslovenskih prostora” nisu imali dovoljno snage da u potpunosti razotkriju istinu o ovom pitanju. Nakon višegodišnjeg opsežnog istraživanja relevantne literature autora iz više zemalja (Makedonija, Turska, Albanija, Bosna i Hercegovina, Kosova, Srbija, Hrvatska, Bugarska, Francuska, Njemačka, SAD, itd), te relevantne dokumentacije u vezi sa ovim pitanjem, koja se čuva u Državnom arhivu RS Makedonije, MANU, Arhivu Jugoslavije i diplomatskim arhivima MIP Republike Srbije i Republike Albanije, između ostalih, došao sam do sljedećih saznanja.

Iseljavanja koje su se dešavala u periodu između dva svjetska rata, tokom i nakon Drugog svjetskog rata, prvenstveno su bili rezultat politike tadašnjih vlasti, koje su planski, sistematski i smisleno radile na podsticanju i sprovođenju iseljavanju muslimanskog stanovništva sa područja „Južne Srbije”, odnosno iz Makedonije, Kosova, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka, sa krajnjim ciljem nestanak sa ovih područja navedenog stanovništva. Za razliku od perioda između dva svjetska rata, kada su tadašnje vlasti Kraljevine SHS/Jugoslavije planski, sistematski i smisleno radile na podsticanju i sprovođenju iseljavanja muslimanskog stanovništva, bez većih nasilnih mjera, tokom Drugog svjetskog rata djelovanje, posebno četnika Draže Mihajlovića, na istrebljivanju muslimanskog stanovništva i zastrašivanju preživjelih bila je stalna praksa uz znanje i dozvolu vlasti Kraljevine Jugoslavije, uključujući kralja Petra II Karađorđevića i okupatorskih vlasti. Prema turskom historičaru Altanu Deliormanu¹⁹, tokom Drugog svjetskog rata, u raznim dijelovima Jugoslavije, a posebno u Bosni likvidirano je oko 250 hiljada muslimana. Zločine nad jugoslovenskim muslimanskim stanovništvom tokom Drugog svjetskog rata potvrđuje još nekoliko autora, među kojima i Vladimir Dedier²⁰, Milovan Đilas²¹, Miša Gleni²², i dr.

¹⁸ Facts do not cease to exist because they are ignored, *Aldous Huxley*, Complete Essays, Vol. II: 1926-1929.

¹⁹ Altan Deliorman, *Yugoslavya'da Müslüman Türk'e Büyük Darbe, İkinci baskı*, İstanbul 2011, 148.

²⁰ Vladimir Dedier, *Dnevnik I – 1941-1942*, Četvrto izdanje, Rijeka 1981; Vladimir Dedier, Antun Miletic, *Genocid nad Muslimanima*, Sarajevo 1990.

²¹ Milovan Đilas, *Wartime: With Tito and Partisans*, London 1977.

“U prvim godinama nakon Drugog svjetskog rata bilo je izvjesno zatišje u pogledu iseljavanja muslimanskog stanovništva, ali ono nije dugo trajalo. Naime, Ambasada Republike Turske u Beogradu je već 1. jula 1949. godine uputila notu²³ DSIP FNRJ kojom se tražila dozvola za iseljenje u Tursku 274 Turaka – državljana Jugoslavije čiji su članovi porodice prethodno bili iseljeni u Tursku. Prvobitna reakcija jugoslovenskih vlasti bila je negativna - zahtjev Turske Ambasade je odbijen. Međutim, ovaj stav je ubrzo promijenjen. 5. januara 1950. godine između FNRJ i Turske prvi put je potpisan Protokol o obeštećenju²⁴ imovine turskih državljana, koji su emigrirali iz Jugoslavije od 1934. godine²⁵ do početka Drugog svjetskog rata. Zatim je krajem 1952. ili početkom 1953. najviše državno-partijsko rukovodstvo zemlje donijelo odluku da se postigne tzv. “Džentlmenski sporazum” i pomenuti sporazum između DSIP FNRJ i Ambasade Republike Turske u Beogradu. Tokom 1954. godine otišlo se i dalje, nepoštovanje i flagrantno kršenje postignutog sporazuma dozvoljavanjem iseljavanja ne samo malog broja Turaka, već cjelokupnog turskog i preostalog muslimanskog stanovništva.

Nakon ovako nagle promjene prvobitnog stava najvišeg jugoslovenskog rukovodstva po ovom pitanju, posebno u NR Makedoniji, na Kosovu i u Sandžaku, počela je veoma intenzivna propagandna aktivnost na podsticanju iseljavanja navedenog stanovništva, u kojoj su učestvovali različiti segmenti bezbjednosnih struktura zemlje, uključujući i neke najviše državno-partijske lidere, kao što su Jovan Veselinov i Aleksandar Ranković (NR Srbija), Lazar Koliševski (NR Makedonija) i drugi. U tom smislu, prve konkretne aktivnosti na ovom planu u NR Makedoniji otpočele su na VIII Plenumu CK SKM, 3. juna 1953. godine, kada je L. Koliševski prvi put, između ostalog, istakao sledeće: *Mi ne trebamo da zaustavljamo ljude koji dobrovoljno žele da se isele*²⁶. L. Koliševski ovaj stav je ponovio na partijskoj konferenciji Opštine Saat Kula, u jesen iste godine (1953), suprotstavljajući se nekim turskim delegatima, koji su se zalagali da se ne omasovljava iseljenje. Nakon toga, kampanja masovnog iseljenja nastavljena je sa još intenzivnijim aktivnostima. Ipak, najotvorenija poruka o napuštanju Turaka i ostalog muslimanskog

²² Glenny MISHA, *THE BALKANS - Nationalism, War and the Great Powers, 1804–1999*, VIKING, 2000.

²³ ДА МСП РС - ПА - 1949 - Фас. 109, сир. 412816.

²⁴ Nakon potpisivanja ovog Protokola, započeli su pregovori predstavnika Jugoslavije i Turske o postizanju konačnog sporazuma oko ukupnog iznosa novca za obeštećenje imovine jugoslovenskih državljana koji su emigrirali u Tursku od 1934. do 6. aprila 1940. godine sa nekim prekidima trajali su oko 5,5 godina, odnosno do 13. jula 1956. godine, kada je potpisan međudržavni sporazum po ovom pitanju između dr Milana Bartoša i Šadija Kavura kao potpisnika dokumenta. Ovoga puta iznos koji je FNR Jugoslavija u osam godišnjih (jednakih) rata, isplatila Turskoj bio je 3.750.000 USA dolara.

²⁵ Obeštećenje imovine jugoslovenskih državljana koji su se doselili u Tursku do 1934. godine vršena je tzv. „Sporazumom Jevtić – Araš”, iz 1934. godine, kada je Turskoj isplaćen paušalni iznos od 17,0 miliona dinara.

²⁶ Qerim Lita, *Naçertania - K.Crvenkovski dhe identiteti shqiptar ne Maqedoni (1945-1954)*, Shkup 2007, Fusnota: 498; ДАРМ, Ф.1.427.2.52/3-91.

stanovništva njihovih ognjišta upućena je objavljivanjem pomenutog opširnog intervjua L. Koliševskog u listu „Нова Македонија”. Intervju, pun neistina i kontradiktornih stavova nakon nekoliko dana objavljen je i na turskom (u listu “Birlik”) i na albanskom (u listu “Flaka e vllaznimit”).

Objavljivanjem ovog intervjua u pomenutim novinama, željeni cilj je u potpunosti ostvaren. Ubrzo nakon toga proces iseljavanja u NR Makedoniju poprimio je dramatične razmjere, kada se prema zvaničnim podacima²⁷, samo 1955. godine zahtev za otkazivanje jugoslovenskog državljanstva podneli 38.045 ljudi, dok se u periodu od 1951. do 15. marta 1959. godine 143.800 ljudi. Prema istim podacima, samo u periodu od 1951. do kraja 1958. godine iz NR Makedonije u Tursku emigriralo je 125.795 ljudi. Prema mojim proračunima, baziranim prvenstveno na podacima zvaničnih institucija FNRJ/SFRJ, a u tom okviru i NR/SR Makedonije, ukupan broj²⁸ iseljenih Muslimana iz Jugoslavije u Tursku, nakon Drugog svjetskog rata, iznosio je oko 400 hiljada ljudi. U istom periodu, broj iseljenog muslimanskog stanovništva samo iz NR/ SR Makedonije iznosio je oko 250 hiljada ljudi, od čega oko 120 hiljada Turaka, oko 90 hiljada Albanaca (oko 75 hiljada iz NRM/ SRM i oko 15 hiljada doseljenika, uglavnom iz Kosova), a preostalih oko 40 hiljada lica, bili su Pomaci-Torbeši/ Goranci (oko 30 hiljada) i Bošnjaci (oko 10 hiljada ljudi).²⁹

Značajno je to što su se navedeni događaji i aktivnosti odvijali u periodu najvećeg zbližavanja Jugoslavije i Turske, što je između ostalog rezultiralo potpisivanjem (28. februara 1953. godine) tzv. “Balkanskog pakta”³⁰ i intenziviranjem ukupnih jugoslovensko-turskih odnosa i saradnje, uključujući i na vojnom planu³¹.

Prema mišljenju većine istraživača, razlozi masovnog iseljavanja pomenutog stanovništva bili su različiti, uključujući: novi socijalistički sistem zemlje, mjere koje su u tom pogledu poduzete, navodna vjerska i intelektualna zaostalost muslimanskog stanovništva, porodične veze, vjerski fanatizam,

²⁷ ДАРМ, 1.427. 128. 5/23-39.

²⁸ Prilikom utvrđivanja približnog ukupnog broja iseljenog muslimanskog stanovništva iz NR/SR Makedonije korišćeno je više podataka i saznanja, uključujući i one sadržane u sledećim dokumentima i relevantnoj literaturi: MANU-Fond L.K, AE.30, k. 43, tačka 2; RM-MUP, UPNR, Skoplje, br. akta 27-407, 10.1.2001 (pozajmljen citat iz knjige Gligora Todorovskog, *Демокрафските процеси и промени во Македонија од почетокот на Првата балканска војна до осамостојувањето на Македонија*, ИНИ, Скопје, 2001; Rad Violete Ačkovske, *Иселувањето на Турците од НР Македонија по Втората светска војна (1945-1960), Списание “Историја”, год. XXXVIII/1-2, Скопје, 2002, 91; Knjiga Hamza Yusufa, *Makedonya'da Türk Sorunu*, “Birlik”, 01. avgust 1996, Üsküp, 15; Knjiga Aslan Selmanija, *Populsija e Macedonie*, Shkup 2004; Knjiga Abdülmecid Nuredina, *Balkanlar'dan Türkiye'ye göç ve etkileri*, Çağla Yayınclık, Ankara 2011, itd.*

²⁹ Podatke o ukupnom broju iseljenih Torbešija i Bošnjaka treba prihvatiti sa rezervom, jer u zvaničnim dokumentima iz tog perioda nema konkretnih podataka.

³⁰ “Balkanski pakt” je postignut/ potpisan između Jugoslavije, Turske i Grčke.

³¹ Салим Кадри Керими, По повод 66 годишнината од масовното иселување на турско население од НР Македонија во Република Турција, *Гласник*, 2019.

odnosno ograničavanje vjerskih sloboda, uticaj “reakcije”, ukidanje privatne svojine, agrarna politika itd. Po mom mišljenju, navedeni i mnogi drugi “razlozi” mogu se tretirati samo kao dodatni motivi, ali glavni i jedini razlog napuštanja nekoliko stotina hiljada muslimana bio je odnos tadašnje vlasti prema navedenom stanovništvu, koji je tajno tretiran kao nepoželjan. Drugim riječima, iseljavanje muslimanskog stanovništva, 50-ih i 60-ih godina prošlog vijeka, nije se dogodilo tek tako, iz “čistog mira”, već od strane pojedinih najviših rukovodstva Jugoslavije, u određenom periodu, bio tajno dogovoren, svesrdno ohrabren i “uspješno” realizovan.

Interesantni su podaci koje navode Z. Ramčilović i L. Đurkowska, a na bazi dokumenata sa sjednice Komisije o međunacionalnim odnosima CK Komunističke partije Makedonije iz 1958. godine, gdje je bilo razmatrano iseljavanje t.z. “turske manjine” iz Makedonije. Konstatiralo se da je iseljavanje počelo 1951. godine i dalje zauzima sve veći razmjer. U drugom Zapisniku se ističe da *licima koja imaju želju da se ise, a nemaju mogućnost da podmire troškove za iseljavanje, da im se pomogne i izade u susret.*³²

Posljedice ove nepoštene i krajnje nehumane politike bile su pogubne, prije svega za tursko, ali i za ostalo muslimansko stanovništvo i državu u cjelini. Naime, masovni egzodus ovog stanovništva imao je ogromne posljedice na demografskom³³, ekonomskom, obrazovnom, socijalnom i prije svega na moralnom planu. Prvi put u historiji Makedonije, njeni najodgovorniji lideri suprotno vjekovnoj tradiciji njegovanja suživota na ovim prostorima svjesno su dozvolili iskorijeniti sa svojih ognjišta nekoliko stotina hiljada svojih lojalnih sugrađana. Dramatični razmjeri iseljavanja muslimanskog stanovništva iz FNRJ u Tursku, nakon Drugog svjetskog rata, govore o tome da napuštanje svojih domova od strane nekoliko stotina hiljada građana zemlje nije bila “migracija pojedinaca iz humanitarnih razloga”, kako je to pred domaćom i međunarodnom javnošću, nažalost pokušao da predstavi L. Koliševski i njegovi istomišljenici. Drugim riječima, kada je samo u periodu od pet godina oko 35% turskog stanovništva i oko 16% ukupnog stanovništva NR/SR Makedonije napustilo zemlju, izazvavši bezbroj porodičnih drama i tragedija, nanijevši ogromne druge štete dovoljno govori o odnosu tadašnje savezne i republičke vlasti prema ovom pitanju i prema pomenutom stanovništvu. Naime, uprkos zastrašujućim dešavanjima i reakcijama pojedinih lica, jugoslovensko rukovodstvo je u periodu od 1954. do početka jula 1966. godine, umesto da

³² Zećir Ramčilović, Lidija Đurkowska, Migracije Bošnjaka iz Sandžaka u Makedoniju tokom druge polovine XX vijeka, *Sandžački zbornik*, god. I, broj 1, Avlija, Rožaje 2016, 75; Informacija od Komisijata za međunacionalni odnosi do ЦК СКЈ, од 02.XII.1958 г., ДАРМ, Ф. 427, К.24, 25/28; Записник од состанокот на Комисијата за национални малцинства при ЦК СКМ, одржана на 4.XI.1959 год., ДАРМ, Ф. 427, К.128, 7/43.

³³ Po mom dubokom uvjerenju iseljavanjem oko 60% turskog stanovništva, na primjer u NR/SR Makedonije, vjekovni demografski balans između Makedonaca, Turaka i Albanaca, kao tri “dominantne” nacionalne zajednice Makedonije, slomljen je jednom za svagda čije se posljedice osjećaju i danas.

preduzme odgovarajuće mere da spreči masovni egzodus ogromnog broja muslimanskog stanovništva, određeni visoki funkcioneri na tajnom, ali često i na otvoreni način, nastavili su da podstiču iseljenje. Oni rijetki pojedinci koji su riskirali da budu etiketirani kao "reakcionari", "nacionalisti", "iredentisti" ili "neprijatelji" Jugoslavije, koji su bili protiv iseljenja svojih sugrađana, uporno su bili uvjeravani da je riječ o iseljenju samo iz humanitarnih razloga malog broja Turaka, koji su i sami znali da to nije istina.

Da iseljavanje muslimanskog stanovništva FNRJ/SFRJ u Tursku, u navedenom periodu nije bio prirodna pojava, već je vještački prouzrokovano od strane određenih krugova tadašnje vlasti, raznim metodama perfidnih pritisaka, između ostalog, vidi se i iz činjenice da je u periodu nakon Brionskog plenuma CK SKJ (početak jula 1966), kada je dotadašnje ponašanje pojedinih bezbednosnih struktura zemlje, na čelu sa Aleksandrom Rankovićem, najoštrije kritikovano, a iseljavanje albanskog stanovništva ne samo da je smanjeno, već i potpuno zaustavljeno.

* * *

U pojedinim albanskim krugovima, počevši od perioda posle Balkanskih ratova (1912/1913), prisutna je tendencija da se marginalizuje ili potpuno negira postojanje turskog elementa na teritoriji Makedonije i Kosova. Nažalost, navedeni sindrom je prisutan i danas. Ovaj animozitet prema Turcima dolazi do izražaja uglavnom u tretiranju nekih albanskih (iz Albanije, Kosova i Makedonije) historičara, demografa, novinara itd, prema pitanjima iz oblasti historije i demografije dijela muslimanskog stanovništva Makedonije i Kosovo. Za razliku od albanskih intelektualnih krugova iz Albanije i Kosova, koji svo tursko stanovništvo iz navedenih krajeva tretiraju kao albansko, većina albanskih intelektualaca iz Makedonije, iako stidljivo, ipak priznaju da u Makedoniji ima turskog stanovništva, ali samo u istočnom dijelu zemlje. Da bi opravdali izrečeno mišljenje, većina albanskih intelektualaca ne preza ni od iskrivljavanja faktičkog stanja i nepobitnih činjenica. Ovim anahronim, neodgovornim i uvredljivim ponašanjem pomenuti "intelektualci" u pokušaju iskrivljavanja historijskog i činjeničnog stanja, prvo sami sebe obezvređuju, a drugo vrijeđanjem svojih sunarodnika Turaka, šire mržnju i međusobnu netrpeljivost. Takvo ponašanje je protuzakonito i vrlo štetno sa više aspekata. Kao ilustraciju navedene tendencije, ovoga puta ću navesti nekoliko izjava i zaključaka prof. d-r Hakifa Bajramija, koji su sadržani u već citiranom i u jednom njegovom drugom članaku³⁴. Naime, u prvom citiranom članku³⁵ u kome govori o sadržaju "Jugoslovensko-turske konvencije" iz 1938., odnosno

³⁴ Akademik Prof. Dr. Hakif Bajrami, Përgatitjet për konventën e tretë jugosllavo-turke për shpërnguljen e shqiptarëve në Turqi (Stamboll, 9 qershor-11 korrik 1938), *Gazeta LËVIZJA*, Prishtinë më 17 shkurt 2021.

³⁵ Hakif Bajrami, Marëveshja xhentlemene Tito - Kypri, më 1953 në Split – Dokumenti origjinal i Marëveshjes Tito-Kypri 1953, Vjetar, XXV-XXVI/2001, 261.

njenom drugom članu gdje su navedena područja sa kojih je trebalo iseliti pripadnike muslimanske vjeroispovijesti, nakon nabiranja naseljenih mjesta “Vardarske banovine” došao do sledećeg apsurdnog zaključka:

*U svim navedenim mjestima dominantan broj stanovništva smatran je da su bili Albanci islamske vjeroispovijesti, zato je bio planirano da budu iseljeni u Tursku definitivno (najkasnije – S.K) do 1944. godine*³⁶.

Da je ova tvrdnja i zaključak H. Bajramija netačna i notorna neistina govori i činjenica da u skoro polovini³⁷ dole navedenih naselja³⁸ “Vardarske banovine” ni tada, ni danas nije bilo albanskog stanovništva, ili ukoliko ga ima njihov broj je simboličan. A u većini preostalih naselja³⁹ i tada i sada, pored Albanaca, u njima žive Turci, Torbeši i dr.

Još jedan primjer notorne neistine je i zaključak istog kosovskog autora sadržan u njegovom citiranom članku⁴⁰, prema kojem je između 1919. i 1940. godine 420 hiljada državljana Kraljevine SHS/ Jugoslavije emigriralo u Tursku i da su svi oni navodno bili samo Albanci, odnosno među njima nije bilo ni jednog Turčina.

I optužbe d-r Hakifa Bajramija i drugih albanskih autora o navodno tajnim sporazumima između Turske i Jugoslavije, za iseljenje Albanaca iz Jugoslavije u Anadoliju i za čišćenje jugoslovenskog prostora od Albanaca, takdoer mislim da su neosnovane i netačne. Turska i Jugoslavija u prošlosti nisu potpisale nikakav sporazum o preseljenju Albanaca sa teritorija Jugoslavije u Tursku. Kao što je poznato, jedini sporazum između Turske i Kraljevine Jugoslavije za preseljenje neslovenskog stanovništva pripremljen je 1938. godine, ali je samo parafiran – nije bio potpisan, što znači da nije bio ni ratifikovan. Ovim sporazumom (“Jugoslovensko-turska konvencija...”) bilo predviđeno iseljenje oko 40 hiljada porodica (oko 200 hiljada ljudi)

³⁶ Hakif Bajrami, *Marëveshja xhentlemene Tito - Kyprili, më 1953 në Split*.

³⁷ Гора (Драгаш), Галич (Ростуша), Јужни Брод, Кавадар, Морихово, Неготин на Вардару, Велес, Овче Поле (Свети Никола), Штип, Кочане, Радовиште, Струмица, Дојран (Валандово), Цевцелија, Крива Паланка, Кратово, Царево Село и Малеш.

³⁸ Срезови Вардарске бановине: Шар Планина (Призрен), Гора (Драгаш), Подгора (Сува Река), Неродимље (Урошевац), Доњи Полог (Тетово), Горњи Полог (Гостивар), Галич (Ростуша), Дебар, Струга, Грачаница (Приштина), Качаник, Гњилане, Прешево, Преспа (Ресан), Охрид, Кичево, Крушево, Јужни Брод, Прилеп, Битољ, Кавадар, Морихово, Неготин на Вардару, Скопље, Куманово, Велес, Овче Поле (Свети Никола), Штип, Кочане, Радовиште, Струмица, Дојран (Валандово), Цевцелија, Крива Паланка, Кратово, Царево Село и Малеш”.

³⁹ Шар Планина (Призрен), Подгора (Сува Река), Неродимље (Урошевац), Доњи Полог (Тетово), Горњи Полог (Гостивар), Дебар, Струга, Грачаница (Приштина), Качаник, Гњилане, Прешево, Преспа (Ресан), Охрид, Кичево, Крушево, Прилеп, Битољ, Скопље и Куманово.

⁴⁰ Akademik Prof. Dr. Hakif Bajrami, *Përgatitjet për konventën e tretë jugosllavo–turke*.

neslovenskog stanovništva ("muslimansko-turske culture"), odnosno ne samo Albanaca, već prvenstveno Turaka iz Makedonije i Kosova. Radi navedenih razloga ovaj sporazum nije stupio na snagu, što znači da ne postoji. Kao što je već naglašeno, još jedan sporazum, ovoga puta za preseljenje samo jednog dijela Turaka iz Jugoslavije u Tursku, potpisan je između DSIP FNRJ i Ambasade Republike Turske u Beogradu, početkom 1953. godine. Ovim sporazumom, iz humanitarnih razloga (spajanje razdvojenih članova porodice), bilo dogovoreno da se dozvoli iseljenje samo malog dela Turaka (oko 30 hiljada ljudi), ali kao rezultat flagrantne zloupotrebe navedenog sporazuma sa jugoslovenske strane, samo u periodu 1953-1967, iz Jugoslavije u Tursku je iseljeno oko 350 hiljada ljudi različitih nacionalnosti (Turaka, Albanaca, Bošnjaka i Pomaka-Torbeša/Goranaca), ali su svi dobrovoljno deklarirani kao Turci.

Dakle, između ostalog, može se zaključiti da Turska i Jugoslavija u prošlosti nisu potpisale nikakav sporazum (tajni ili javni) za preseljenje Albanaca iz Jugoslavije u Tursku. Naprotiv, Turska je svaki put u prošlosti pružala pomoć i zaštitu dotičnom stanovništvu, prihvatajući veliki broj Albanaca, koji zbog raznih progona koje su doživljavali u krajevima u kojima su živjeli, nisu mogli uvek naći utočište i zaštitu iz Albanije, pa su svoji spas tražili i uvek nalazili u Turskoj. Stoga, pomenuti zaključak dr. H. Bajramija smatram neprimjerenim. Drugim riječima, umjesto da H. Bajrami i svi oni koji misle kao on optužuju Tursku za navodne "tajne ugovore i zavjere na štetu Albanaca", svi mi (Turci, Albanci, Bošnjaci, Torbeši itd) treba da budemo zahvalni Turskoj jer je u prošlosti, u okviru svojih skromnih mogućnosti, nastojala da pomogne i zaštititi muslimansko stanovništvo od raznih mučenja i nepravdi tadašnjih jugoslovenskih vlasti. To ne znači da su najviši rukovodioci Turske svaki put u prošlosti imali i razvijali ispravne politike i pristupe u pogledu prihvatanja nekoliko miliona migranata različitih nacionalnosti. Po mom mišljenju, čelnici Republike Turske, na primjer, u periodu nakon Drugog svjetskog rata umjesto otvaranja granica i prihvatanja nekoliko miliona emigranata iz Jugoslavije, Bugarske i drugih zemalja, bilo bi bolje da su uložili napore za ostanak svojih sunarodnika i drugih muslimana u zemljama u kojima oni i njihovi preci vijekovima živjeli, istovremeno zalažući se za poštovanje njihovih ljudskih i nacionalnih prava, zagarantovanih ustavima i drugim zakonima zemlje u kojoj su živjeli.

Republika Turska ne samo da nije potpisala nikakav sporazum sa dvije Jugoslavije o iseljavanju albanskog stanovništva iz Jugoslavije u Tursku, već je, na primjer, u periodu od 1915. do 1923. godine useljenje albanskog stanovništva (iz Jugoslavije, Albanije i Grčke) u Turskoj bio zabranjeno saglasno "Naredbi Şukri Kaje" (Şukri Kaya)⁴¹. Da doseljavanje Albanaca u

⁴¹ Arnavut Muhacirlerin Suret-i Celb ve İskânları Hakkında Talimat. H.Yıldırım Ağanoğlu, *Bir Tasfiye ve Örtülü Sürgün Metodu Olarak Balkanlar'dan Türkiye'ye Göçler - 1923-2004*, Ocak 2023, İstanbul, birinci basım © Kızılay Kültür Sanat Yayınları, 2023. 275. Ovom naredbom, koja se sastoji od šest članova, zabranjeno je useljavanje u Tursku svim onim Albancima i

Tursku nije bilo dozvoljeno sve do donošenja Zakona iz 1934. godine⁴², se potvrđuje u velikom broju zvaničnih dokumenata⁴³ iz tog perioda, koji su sadržani u knjizi turskog istraživača H. Yıldırım Ağanoğlua⁴⁴. To ne znači da u navedenom periodu nijedan Albanac nije emigrirao u Tursku, ali su takvi slučajevi bili veoma rijetki i dozvoljeni samo u slučajevima kada su nadležni turski organi dovedeni u situaciju da nisu imali drugog izbora.

Za razliku od navedene politike sa Članom 3 *Zakona iz 1934. godine*, useljavanje u Tursku je pored etničkih Turaka, dozvoljeno i preostalim stanovništvu (Albancima, Bošnjacima i Pomacima - Torbešima/ Gorancima) “muslimansko - turske kulture” (“turske samosvijesti”).⁴⁵

Zaključak

Sudeći po velikom broju indicija i činjenica tzv “Džentelemenski sporazum” o iseljenju Turaka iz Jugoslavije u Tursku, postignut je između predsjednika FNR Jugoslavije Josipa Broza Tita i MIP-a Republike Turske Fuada Keprilija, 22. ili 23. januara 1953. godine. Dva-tri mjeseca kasnije u cilju operacionalizacije sporazuma Tito - Keprilli, potpisan je “Sporazum između DSIP FNRJ i Ambasade Republike Turske u Beogradu za iseljenje Turaka”. U odnosu na prvi dokument u naučnim krugovima i dalje ostaje otvorena dilema oko vjerodostojnosti postojanja pomenutog sporazuma. Neki od istraživača ovog pitanja, uključujući i mene, uvjereni su da je “Džentlmenski sporazum” ipak postignut. Da je na jednom od sastanaka MIP Keprilija i predsjednika Tita razmatrano i pitanje iseljenja turskog i albanskog stanovništva potvrđeno i u Zabelješki iz razgovora Tita i Keprilija, čiji je integralni sadržaj objavio kosovski historičar prof. dr. Hakif Bajrami.

Međutim, najeksplicitnija i najkonkretnija potvrda do koje sam došao u pogledu postizanja navedenog sporazuma, su izjave jedne od najinvolviranih osoba u ovom pitanju – specijalni savjetnik za pravna pitanja u DSIP FNRJ, ambasador dr. Milan Bartoš, koje su iznete u Zabelješki o njegovom sastanku sa

članovima njihovih porodica koji su se borili na strani neprijatelja osmanske vlasti i svim Albancima nemuslimanima. Preostalim Albancima, do 1923. godine, zabranjeno je useljavanje u Istanbul, Ajdin, Edirne, Hudavendigar, Çataldžu, Kale-i Sultanije, Izmit i Galipolje.

⁴² 2510 Sayılı “Aşâir ve Göçmen Kanunu”.

⁴³ BCA, 30-18-1-1-8-39-13. Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928) tasnifinde 11.11.1339 tarihli Karamame; DİAD (T.C. Dışişleri Bakanlığı Arşiv Daire Başkanlığı), 571-35932 - 141638 – 463/ Türk Diplomatik Arşivi Tasnifi; BOA, HR. İM. 47/53. Hariciye Vekâleti İstanbul Murahhaslığı Tasnifi; BCA, 30-18-1-1-7-27-4. Kararlar Daire Başkanlığı; BOA, HR. İM. 91/3. Hariciye Vekâleti İstanbul Murahhaslığı Tasnifi; BOA, HR. İM. 250/29 Hariciye Vekâleti İstanbul Murahhaslığı Tasnifi; BCA, 30-18-1-1-8-52-6. Kararlar Daire Başkanlığı; BCA, 30-10-0-0-233-570-25. Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü; tasnifinde, Hariciye vekilimizin Başvekâlete sunduğu 2 Şubat 1933 tarihli rapor; i dr.

⁴⁴ H.Yıldırım Ağanoğlu, *Bir Tasfiye ve Örtülü Sürgün Metodu Olarak Balkanlar’dan Türkiye’ye Göçler - 1923-2004*.

⁴⁵ “Türk soyundan olan veya Türk kültürüne bağlı bulunan (Türk bilinci taşıyan)”.

ambasadorom Republike Turske u Beogradu Agahom Akselom 31. marta 1955. godine. Ako za navodni tzv "Džentlenski sporazum" nema konkretnih dokaza, isto se ne može reći za "Sporazum između DSIP FNRJ i Ambasade Turske u Beogradu za iseljavanje Turaka", koji je potpisan u martu ili aprila iste godine. Ovim sporazumom iz humanitarnih razloga (spajanje razdvojenih članova porodica), planirano je da se dozvoli iseljavanje samo malog broja (oko 30 hiljada ljudi) turskog stanovništva Jugoslavije. Međutim, kao rezultat nedosljedne primjene i flagrantnog kršenja sa jugoslovenske strane postignutog sporazuma na samom početku njegove primjene, pravo na iseljavanje dobilo je svo tursko i preostalo muslimansko stanovništvo (Albanci, Bošnjaci i Pomaci-Torbeshi/Goranci). Kao rezultat navedenog nepoštenog ponašanja i kampanje koju su organizovale i vodile različite društvene strukture, institucije i osobe, proces iseljavanja pomenute populacije dobio je dramatične razmjere kada je u cilju emigracije u Tursku prema zvaničnim podacima, samo u 1955. godini za napuštanje od jugoslovenskog državljanstva samo u NR Makedoniji podneli su zahtev 38.045, dok se u periodu od 1951. do 15. marta 1959. godine 143.800 lica. Prema istim podacima, samo u periodu od 1951. do kraja 1958. godine iz NR Makedonije u Tursku emigriralo je 125.795 lica. Prema mojim proračunima, baziranim prvenstveno na podacima zvaničnih institucija FNRJ/SFRJ, a u tom okviru i NR/ SR Makedonije, ukupan broj iseljenog muslimanskog stanovništva iz Jugoslavije u Tursku, nakon Drugog svjetskog rata iznosio je oko 400 hiljada lica. U istom periodu, broj iseljenog muslimanskog stanovništva samo iz NR/ SR Makedonije iznosio je oko 250 hiljada, od čega oko 120 hiljada Turaka, oko 90 hiljada Albanaca (oko 75 hiljada iz NRM/ SRM i oko 15 hiljada doseljenika, uglavnom iz Kosova i Sanždaka), a preostalih oko 40 hiljada lica bili su Torbeši i Bošnjaci.

Ni nakon 70. godina od početka fingiranog masovnog iseljavanja Turaka i drugog muslimanskog stanovništva iz FNRJ/ SFRJ, u Turskoj nijedna od relevantnih srpskih, bosanskih i makedonskih institucija nije našla za shodno da razotkrije šta se zapravo dogodilo 50-ih i 60-ih godina 20. vijeka, odnosno zašto je oko 400 hiljada muslimanskog stanovništva iz FNRJ/ SFRJ dovedeno u situaciju, u mirnodopskim uslovima i bez objektivnih razloga, da napuste svoje domove i odu u nepoznato. Naprotiv, u navedenom periodu i do sada, konkretno u RS Makedoniji, kako među političkom elitom, tako i među naučnicima i relevantnim institucijama postoji tendencija prećutkivanja istine i minimiziranja šteta i posljedica masovnog iseljenja pomenutog stanovništva.

Da iseljavanje muslimanskog stanovništva FNRJ/SFRJ u Tursku, u navedenom periodu, nije bila prirodna pojava već je vještački prouzrokovana od strane određenih krugova tadašnje vlasti raznim metodama i perfidnim pritiscima, između ostalog vidi se i iz činjenice da je u periodu nakon Brionskog plenuma CK SKJ (početak jula 1966), kada je dotadašnje ponašanje pojedinih bezbjednosnih struktura zemlje na čelu sa Aleksandrom Rankovićem, najoštrije bilo kritikovano, a iseljavanje albanskog stanovništva ne samo da je smanjeno, već i potpuno zaustavljeno.

Kada se govori o iseljenju Turaka i drugog muslimanskog stanovništva iz FNRJ u Tursku, vrlo je simptomatičan stav i ocjene albanskih istraživača i raznih drugih autora o turskom stanovništvu dvije Jugoslavije. Naime, u pojedinim albanskim krugovima, počevši od perioda nakon Balkanskih ratova (1912/1913), postoji tendencija da se marginalizuje ili potpuno negira postojanje turskog elementa na teritoriji Makedonije i Kosova. Nažalost, navedeni sindrom je prisutan i danas. Za razliku od albanskih intelektualnih krugova iz Albanije i Kosova, koji svo tursko stanovništvo iz navedenih krajeva tretiraju kao albansko, većina albanskih intelektualaca iz Makedonije, iako stidljivo, ipak priznaje da u Makedoniji ima turskog stanovništva, ali samo u istočnom dijelu zemlje. Da bi opravdali izrečeno mišljenje, većina albanskih intelektualaca ne preza ni od iskrivljavanja nepobitnih činjenica.

Što se tiče politike Turske po ovom pitanju, ona u prošlosti u okviru svojih skromnih mogućnosti se trudila da pomogne i štiti muslimansko stanovništvo od raznih nepravdi tadašnjih jugoslovenskih vlasti. To ne znači da su najviši čelnici Republike Turske svaki put imali i razvijali ispravne politike i pristupe u pogledu prihvatanja nekoliko miliona migranata različitih nacionalnosti.

Summary

Judging by a large number of indications and facts, the so-called “Gentlemen’s Agreement” for the emigration of Turks from Yugoslavia to Turkey was reached between the President of the FPR of Yugoslavia Josip Broz Tito and MFA of the Republic of Turkey Fuad Keprili, on January 22nd or 23rd, 1953. Two or three months later, in order to operationalize the Tito - Keprilli agreement, the “Agreement between the SSFA of Yugoslavia and the Embassy of the Republic of Turkey in Belgrade, for the emigration of Turks”, was signed.

Regarding the aforementioned agreement, there is still an open dilemma in scientific circles about the credibility of the existence of that agreement. Some of the researchers on the issue, myself included, are convinced that a “Gentleman’s agreement” has been reached after all. That at one of the meetings between MFA Keprili and President Tito, the question of the emigration of the Turkish and Albanian population was discussed, it was also confirmed in the Record/ Report from the conversation between Tito and Keprili, the integral content of which, in Albanian language, was published by prof. d-r Hakif Bajrami.

However, the most explicit and concrete confirmation that I have come to, regarding the achievement of the aforementioned agreement, are the statements of one of the most involved person in this matter - the special adviser for legal issues in the SSFA of the FPR of

Yugoslavia, Ambassador dr. Milan Bartoš, which were presented in the Notes/ Report on his meeting with the ambassador of the Republic of Turkey in Belgrade Agah Axel on March 31, 1955. Since there is no concrete evidence for the alleged so-called "Gentlemen's Agreement", the same cannot be said for the "Agreement between SSFA of FPR of Yugoslavia and the Embassy of the Republic of Turkey in Belgrade, for the emigration of Turks", which was signed in March or April of the same year. With this agreement, for humanitarian reasons (reunification of separated family members), it was planned to allow the emigration of only a small portion (about 30 thousand people) of the Turkish population of Yugoslavia. However, as a result of inconsistent application and flagrant violation of the agreement, by the Yugoslav side, at the very beginning of its implementation, the right to emigrate was granted to all the Turkish and remaining Muslim populations (Albanians, Boshniaks and Pomacs - Torbeshs/Gorans).

As a result of the mentioned irresponsible attitude and the campaign that was organized and led by various security structures, institutions and persons, the process of the emigration of the mentioned population gained dramatic proportions, when with the purpose of emigration to Turkey, according to official data, only in PR of Macedonia, in 1955, 38,045 while in the period from 1951 to March 15, 1959, 143,800 citizens applied for the relinquishment of their Yugoslav citizenship. According to the same data, only in the period from 1951 to the end of 1958, 125,795 citizens emigrated from the PR of Macedonia to Turkey. According to my calculations, based primarily on the data of the official institutions of Yugoslavia and Macedonia, the total number of the emigrated Muslims from Yugoslavia to Turkey, after the Second World War amounted to about 400 thousand people. In the same period, the number of the emigrated Muslims from Macedonia alone amounted to about 250 thousand people, of which about 120 thousand were Turks, about 90 thousand Albanians, of which 75 thousand were from Macedonia and about 15 thousand settlers were mainly from Kosovo and Sandzak. The remaining 40 thousand persons were Pomacs and Boshniaks.

Even after 70 years from the beginning of the mass emigration of the Turks and other Muslim populations from Yugoslavia to Turkey, none of the relevant Serbian, Bosnian and Macedonian institutions have found it necessary to explain what actually happened in the 50's and 60's of 20th century, i.e. why about 400 thousand Muslim citizens from Yugoslavia were led in to a situation, in peacetime conditions and without any objective reason, to leave their homes and go into the unknown. On the contrary, in the mentioned period and until now, specifically in North Macedonia, both among the political elites and among the group of scientists and relevant institutions, there is a tendency to silence the truth and minimize the damages and consequences of the mass emigration of the mentioned population. But as the eminent English writer and philosopher Aldous Leonard Huxley once expressed, "facts do not cease to exist by being ignored".

The emigration of the Muslim population of Yugoslavia to Turkey, in the mentioned period, was not a normal phenomenon, but was artificially caused by certain circles and personalities from the authorities at the time, through various methods of perfidious pressure.

Among other things, it is seen from the fact that in the period after the Plenum of the Central Committee of the UCY, in Brioni (July 1966), when the previous behavior of certain security structures of the country, led by Aleksandar Ranković, were criticized and condemned, the emigration of the Albanian population not only decreased but completely stopped.

When talking about the emigration of Turks and other Muslim populations from Yugoslavia to Turkey, the attitude and evaluations of Albanian researchers and various other authors regarding the Turkish population of both Yugoslavia is very symptomatic. Namely, in certain Albanian circles, starting from the period after the Balkan Wars (1912/1913), there is a tendency to marginalize or completely deny the existence of the Turkish population in Macedonia and Kosovo. Unfortunately, the said syndrome continues to be present even today. Unlike the Albanian intellectual circles, from Albania and Kosova, which treat all the Turkish population from the mentioned areas as Albanians, the majority of the Albanian intellectuals from Macedonia, although shyly, still admit that there is a Turkish population in Macedonia, but only in the Eastern part of the country. In order to justify the stated opinion, most of the Albanian intellectuals do not shy away from even distorting the undeniable facts.

The accusations by prof. dr. Hakif Bajrami and other Albanian authors about the supposedly secret agreements between Turkey and Yugoslavia, for the deportation of Albanians from Yugoslavia to Anatolia and for the cleansing of the Yugoslav space from Albanians, I believe, are unfounded and incorrect. In the past, Turkey and Yugoslavia did not sign any agreement (secret or public) for the resettlement of Albanians from Yugoslavia to Turkey. On the contrary, every time in the past Turkey provided help and protection to the population in question, accepting a large number of Albanians, who, due to the various persecutions they experienced in the areas where they lived, could not find protection from Albania, so they sought and always found their salvation in Turkey. Even though the top leaders of the Republic of Turkey, didn't always have or developed the right policies and approaches regarding the acceptance of several million migrants of different nationalities. However, instead of Mr. H. Bajrami and all those who think like him accusing Turkey for allegedly making "secret agreements and conspiracies to the detriment of Albanians", all of us (Turks, Albanians, Boshniaks and Pomacs) should be grateful to Turkey, that in the past, within its modest means, tried to help and protect the Muslim population from various tortures and injustices of the then Yugoslav authorities.

BIBLIOGRAFIJA/ BIBLIOGRAPHY

Neobjavljeni izvori/Unpublished sources:

1. AJ - Fond: „Kabinet Predsednika Republike”, KPR-837-I-3-a/119-2, Sig. I-K-182-J.
2. BCA, 30-10-0-0-233-570-25. Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü; tasnifinde, Hariciyem vekilimizin Başvekâlete sunduğu 2 Şubat 1933 tarihli rapor.
3. BCA, 30-18-1-1-7-27-4. Kararlar Daire Başkanlığı.
4. BCA, 30-18-1-1-8-39-13. Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928) tasnifinde 11.11.1339 tarihli Kararname.
5. BCA, 30-18-1-1-8-52-6. Kararlar Daire Başkanlığı.
6. BOA, HR. İM. 250/29 Hariciye Vekâleti İstanbul Murahhaslığı Tasnifi.
7. BOA, HR. İM. 47/53. Hariciye Vekâleti İstanbul Murahhaslığı Tasnifi.
8. BOA, HR. İM. 91/3. Hariciye Vekâleti İstanbul Murahhaslığı Tasnifi.
9. DASIP, Beograd, Pov., "Albanci", 03/3. Decembar (XII) 1953 i 04/1963 s. pov. Državna tajna: "Albanija 1949-1964".
10. DİAD (T.C. Dışişleri Bakanlığı Arşiv Daire Başkanlığı), 571-35932 - 141638-463/ Türk Diplomatik Arşivi Tasnifi.
11. Konvencija o reguliranju iseljenja muslimanskog naselenja iz područja Južne Srbije.
12. MANU-Fond L.K., AE.30, k. 43, tačka 2.
13. RM-MUP, UPRN, Skoplje, br. akta 27-407, 10.1.2001.
14. Şukri Kaya, "Arnavut Muhacirlerin Suret-i Celb ve İskânları Hakkında Talimat".
15. ДА МСП РС - ПА - 1955 - Фас. 68 - сиг. 47264.
16. ДА МСП РС; ПА; 1949; Фасцикла:109; Сигнатура: 412816).
17. ДА МСП РС; ПА; 1953 ф. 96; пов.бр. 91737).
18. ДА МСП РС; ПА; 1953; ф. 96).
19. ДА МСП РС; ПА; 1954; Ф.97; сиг.17690.
20. ДАРМ, 1.427. 128. 5/23-39.
21. Упутство бр.8007, ДСУП ФНРЈ, од 9. маја 1953 год., до подрачних (републичких/покраинских) органа.

Knjige/Books:

1. Abdullahi Fejzulla, *Popullsjia dhe vendbanimet e Prespes (Studim socio- gjeografik)*, Shtypshkronja "Focus Print", Detroit 2008.
2. Ağanoğlu H.Yıldırım, *Bir Tasfiye ve Örtülü Sürgün Metodu Olarak Balkanlar'dan Türkiye'ye Göçler - 1923-2004*, Ocak 2023, İstanbul, birinci basım © Kızılay Kültür Sanat Yayınları 2023.
3. Dedier Vladimir i Miletic Antun, *Genocid nad Muslimanima*, Sarajevo 1990.
4. Dedier Vladimir, *Dnevnik I – 1941-1942*, Četvrto izdanje, Rijeka 1981.
5. Deliorman Altan, *Yugoslavya'da Müslüman Türk'e Büyük Darbe*, İkinci baskı, İstanbul 2011.
6. Đilas Milovan, *Wartime: With Tito and Partisans*, London 1977.
7. Glenny MISHA, *THE BALKANS - Nationalism, War and the Great Powers,1804–1999*, VIKING 2000.
8. Huxley Aldous, *Complete Essays*, Vol. II: 1926-1929.
9. Lita Qerim, *Naçertania - K. Crvenkovski dhe identiteti shqiptar ne Maqedoni (1945-1954)*, Shkup 2007.
10. Nuredin Abdülmecid, *Balkanlar'dan Türkiye'ye göç ve etkileri*, Çağla Yayıncılık, Ankara 2011.
11. Nuredin Abdülmecid, *Osmanlı Sonrası Makedonya*, Matüsiteb, Üsküp 2008.
12. Paçariz Sabina, *The Migrations of Bosniaks to Turkey from 1945 to 1974 - The Case of Sandžak*, Centre for Advanced Studies, Sarajevo 2016.

13. Pezo Edvin, *Zwangsmigration in Friedenszeiten? Jugoslawische Migrationspolitik und die Auswanderung von Muslimen in die Türkei -1918 bis 1966*, Oldenbourg, München 2013.
14. Selmani Aslan, *Populsija e Macedonie*, Shkup 2004.
15. Shehu Ferit - Shehu Sevdije, *Pastrimi etnik i trojeve shqiptare - 1953-1957, Shoqata për këthimin e Shqiptarëve të shpërngulura nga trojet e veta – Seksioni për hulumtime shkencore*, Prishtinë 1993.
16. Киселиновски Стојан, *Етничките промени во Македонија (1913-1995)*, ИНИ, Скопје 2000.
17. Колишевски Лазар, „Аспекти на македонското прашање”, Култура, Скопје 1962 год.;
18. Рамчиловиќ Зеќир, *Бошњаците во Македонија во текот на XX век со посебен акцент на културата и просветата*, БКЗ, Скопје 2014.
19. Тодоровски Глигор, *Демографските процеси и промени во Македонија од почетокот на Првата балканска војна до осамостојувањето на Македонија*, ИНИ, Скопје 2001.

Џлanci/Articles:

1. Bajrami Hakif, Marëveshja xhentlemene Tito - Kyprii, më 1953 në Split - Dokumenti original i Marëveshjes Tito - Kyprii 1953, *Vjetar*, XXV-XXVI/2001.
2. Bajrami Hakif: Përgatitjet për konventën e tretë jugosllavo–turke për shpërnguljen e shqiptarëve në Turqi (Stamboll, 9 qershor–11 korrik 1938), *Gazeta LËVIZJA*, Prishtinë më 17 shkurt 2021.
3. Hamza Yusuf, Makedonya'da Türk Sorunu, *Birlik*, Üsküp, 01 Ağustos 1996.
4. Hikmet Öksüz - Ülkü Köksal, Emigration from Yugoslavia to Turkey (1923-1960), *Turkish Review of Balkan Studies*, Annual 2004-9.
5. Ramčilović Zećir, Đurkovska Lidija, Migracije Bošnjaka iz Sandžaka u Makedoniju tokom druge polovine XX vijeka, *Sandžački zbornik*, god. I, broj 1, Avlija, Rožaje 2016.
6. Ачковска Виолета, Иселувањето на Турците од НР Македонија по Втората светска војна (1945-1960), *Списание „Историја”*, год. XXXVIII/1-2, Скопје 2002.
7. Керими Кадри Салим, По повод 66 годишнината од масовното иселување на турското население од НР Македонија во Република Турција, *Гласник*, 2019;
8. Светиева Анета, За преселбите на балканските муслимани и за нашинците – Торбешии, Помаци и други (Турци) во Турција, објавено во *Списаниемо ЕтноАнтропоЗум*, гласник на Институтот за етнологија и антропологија, Скопје 2009.

Intervju/Interview:

1. *Братството и единството меѓу македонскиот народ и националните малцинства веќе стана нешто природно во свеста на луѓето* (Intervju Lazara Koliševskog za list „Нова Македонија”, Скопје, 28.3.1954).